

Szociológiai Doktori Iskola

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Monostori Judit

Aktív korúak nyugdíjban

**A korai nyugdíjazás jelensége és okai a rendszerváltás utáni évek
Magyarországon**

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Dr. Spéder Zsolt

Budapest, 2009

Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Monostori Judit

Aktív korúak nyugdíjban

**A korai nyugdíjazás jelensége és okai a rendszerváltás utáni évek
Magyarországon**

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Dr. Spéder Zsolt

Tartalomjegyzék

1. A kutatási probléma.....	5
2. A munkaerőpiaci aktivitás és a nyugdíjbavonulás trendjei Magyarországon.....	8
3. Elméleti keretek.....	10
3.1. Makro szintű elméletek.....	11
3.1.1. A nyugdíjrendszer húzó hatása.....	11
3.1.2. A munkaerőpiac taszító hatása.....	12
3.2. Mikro szintű elméletek.....	12
4. Kutatási kérdések és hipotézisek.....	14
4.1. A munkaerőpiaci kilépés és a nyugdíjazás időzítése a különböző kohorszok életútján.....	15
4.1.1. A nyugdíjba lépés ideje az életúton	15
4.1.2. Standardizálódó vagy diverzifikálódó nyugdíjbalépési utak	16
4.1.3. Átmeneti státuszok a foglalkoztatotti és a nyugdíjas státusz között.....	16
4.2. A munkaerőpiaci kilépés strukturális okai.....	17
4.3. A korai nyugdíjbavonulás összefüggései az egyéni és családi jellemzőkkel.....	19
5. A kutatás forrásai és módszerei.....	21
5.1. A kutatás forrásai.....	21
5.2. A kutatás módszerei.....	21
6. A kutatás eredményei.....	22
7. Főbb hivatkozások.....	27
8. A szerzőnek a témában megjelent publikációi.....	30

1. A kutatási probléma

Az emberi életpálya több szempontból szakaszolható. Az egyik lehetséges megközelítés szerint a tanulás évei, a munkaerőpiacon való részvétel és a munka világából való kivonulás lehetnek a legfontosabb életszakaszok. Kevés kivétellel a társadalom tagjai mind megélik ezeket a periódusokat, ám a tekintetben, hogy ezek milyen hosszúságúak, mennyire élesen válnak el egymástól, és milyen egyéb szakaszok ékelődnek be az előbb felsorolt periódusokba, már nagyok lehetnek a különbségek, mind a történeti időben, mind pedig a társadalom különböző rétegeiben.

A történeti időre koncentrálva az utóbbi időszak legfontosabb változásai a következőkben foglalhatók össze: a tanulás évei meghosszabbodnak, részben átfedik a munkavégzés időszakát; a munkaerő-piaci részvételt tekintve a társadalom egyre szélesebb rétegei élik meg, hogy időről időre kiszakadnak onnan, munkanélkülivé válnak; a gyermekgondozási szabadságra kivonuló nők nehezen tudnak visszalépni a munkaerőpiacra; az idősödő korosztályok pedig egyre nagyobb számban hagyják el a formális munka világát még az öregségi nyugdíjkorhatár elérése előtt. Mindezek következtében az emberi életpálya egészében a formális munkaerőpiacon való részvétel időszaka részben összeszűkül, részben töredezetté válik (*Brugiavini, A. – Peracchi, F., 2005*). Furcsa módon Európában ez éppen akkor zajlik, amikor a várható élettartam folyamatosan emelkedik, az emberek tovább élnek. A munkaerő-piaci kilépés időpontja és a várható élettartam közötti távolság ennek következtében növekedett, egyre hosszabbá vált a nyugdíjban töltött évek száma. (*OECD, 2002*) Az utóbbi évtizedben – jórészt az uniós elvárások következtében – ugyan több országban is történtek elmozdulások az idősebb korosztályok foglalkoztatottsága terén, de az alapvető trendek nem változtak meg.

Az idősebb korosztályok munkaerő-piaci kivonulását illetően számos országban megfigyelték azt is, hogy a nyugdíjkorhatár körüliek munkaerő-piaci pozíciója illetve munkapiaci pályafutásuk lezárása sokkal változatosabb képet mutat, mint korábban. Egy részük a nyugdíjkorhatár elérésekor lép ki a munkapiacról, aktív keresőből nyugdíjassá válik. Más csoportjaik azonban már a nyugdíjkorhatár elérése előtt végleg kilépnek az aktív státusból, korai nyugdíjassá, rokkant nyugdíjassá, munkanélkülivé vagy egyéb inaktívvá válnak. Megint mások többszöri ki- és belépéssel érik el a nyugdíjkorhatárt, vagy fokozatosan, részmunkaidős státuszokon keresztül hagyják el a munkaerőpiacot, és a korábbiakhoz képest egyre kevesebben vannak azok, akik a nyugdíjkorhatár elérése után is folytatják aktív kereső tevékenységüket. (*ld. ezekről Reimers, C. – Honig, M., 1989;*

Doeringer, P, 1990; Kohli, M. – Rein, M. 1991; Henretta, J. 1992; Guillemard A.M. – Rein, M., 1993; Boulin, J.Y. – Hoffmann, R. 1999; O'Reilly, J.-Cebrian, I. - Lallement, M. , 2000; Naegele, G.C. – Barkholdt, B. – de Vroom, J. – Andersen, J.G. – Krämer, K. 2003; Dalen, H. – Henkens, K. –Henderikse, W. –Schippers, J., 2006; Börsch-Supan, A. – Brugiavini, A. – Croda, E., 2008)

Az emberi életpálya szakaszai a XX.században a társadalmi intézmények által vezéreltté váltak. (Anderson, M., 1985; Kohli, M., 1987; Mayer, K.U. – Schoepflin, 1989) Az idősebb korosztályok vonatkozásában, az intézményesülés legfontosabb feltétele a nyugdíjrendszerek kiépülése volt. Amíg nem volt nyugdíjrendszer, addig az emberek addig dolgoztak, amíg lehetőségük volt, amíg egészségi állapotuk megengedte. Ha aktív életpályájuk során nem gyűjtötték össze az „öregkorukra valót”, ha a családi gazdaság nem gondoskodott róluk, akkor nehéz helyzetbe kerültek, hiszen nem volt mögöttük az a társadalmi védőháló, ami a munkából származó korábbi jövedelmüket legalább részben pótolni tudta volna. A nyugdíjrendszerek kiépülése és a népesség egészére történő kiterjedése tette lehetővé, hogy a munkaerőpiacról történő korai kilépésről, mint társadalmi jelenségről beszélhessünk. Korai kivonulásnak azokat az eseteket tekintjük, amelyekben a munkaerőpiaci kilépés még az időskori nyugdíjkorhatár előtt történik meg.

Az európai országok többségében a nyugdíjrendszerek dominánsan az ún. felosztó-kirovó elven alapulnak. Ez azt jelenti, hogy a nyugdíjbiztosítás nem egyéni szerződéseken, hanem társadalmi szerződésen alapul. A társadalmi szerződés lényege, hogy a mindenkori aktív korosztályok keresete jelenti a nyugdíjak fedezetét. Ez az a pont, ahol az egyéni életpályán bekövetkezett változások visszahatnak az egész társadalomra, benne a nyugdíjrendszerre, amelyek azután meghatározzák a mindenkori nyugdíjasok élethelyzetét, a nyugdíjak színvonalát is. Ha a társadalom aktív korosztályában lerövidül a munkával töltött szakasz, pontosabban az a szakasz, amikor az egyének társadalombiztosítási járulékot fizetnek, akkor kevesebb jövedelem termelődik, amely a nyugdíjrendszerek fenntarthatósági problémáihoz vezet. A munkaerőpiacról kivonuló, nyugdíjrendszerbe belépő egyén nem termel jövedelmet, és igénybe veszi a nyugellátást. Az ún. rendszerfüggőségi ráta – amely a nyugdíjasok arányát fejezi ki a járulékfizetőkhez képest – megemelkedik, a munkaerőpiacon képződő jövedelmek és a nyugdíjak egyensúlya felborul. (Hamar, 2004; Augusztinovics M. 2005)

Kulcsfontosságú tehát az, hogy az idősebb korosztályok minél tovább, legalább a nyugdíjkorhatár eléréséig bent maradjanak a munkaerőpiacon. Miért nem sikerült ezt ez idáig elérni? Milyen szándékok és intézkedések voltak, amelyek ennek elérését célozták?

A kérdések megválaszolásának előfeltétele, hogy ismerjük azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszanak az aktív korúak munkapiacról való távozásában: hogyan befolyásolják a munkaerőpiacról történő kilépést az intézményi keretek, ezen belül is a munkaerőpiac működése, valamint a nyugdíjrendszer szabályozása által teremtett lehetőségek és korlátok. Milyen a szerepük az egyéni erőforrásoknak, az önkéntes döntéseknek és a kényszereknek? Milyen eszközökkel motiválhatók az idősebb korosztályok a nagyobb arányú munkapiaci részvételre?

Dolgozatunkban ezekre a kérdésekre keressük a választ. Megközelítésünkben a munkaerőpiacról történő kilépést, a korai nyugdíjazást az egyéni életpálya szempontjából vizsgáljuk. Azokkal az emberekkel foglalkozunk akik az 1990-es években és a 2000-es évek első felében a nyugdíjkorhatárhoz közelednek, de még nem érték el a rájuk vonatkozó nyugdíjkorhatárt; még a rendszerváltás előtt, a szocializmus évtizedeiben fejezték be iskolai pályafutásukat, és kezdték el munkapiaci karrierjüket. Ez meghatározza rendszerváltás utáni munkaerő-piaci pozíciójukat is.

Az általunk vizsgált csoportok jelentős része egyszerre élte meg az életkorukból fakadó hátrányt, amely szinte minden jelenkori európai országra jellemző, és azt, amely a rendszerváltás utáni struktúra átalakulásából, az 1990-es évek közepén tetőző munkaerő-piaci beszűkülésből adódott.

A munkaerő-piaci változások mellett az idősödő korosztályok aktivitását, a munkaerőpiacról kivezető utak jellegét, és a kilépés időzítését jelentősen befolyásolta az a tény is, hogy a nyugdíjrendszer a vizsgálati időszak alatt többször változott. Az 1990-es évek elejétől 1998-ig tartó szakaszt a kockázati típusok kiterjedése, és ennek következtében az ellátások kibővülése, a jogosultságok körének szélesítése jellemezte. Az 1998-tól kezdődő szakaszt pedig az „engedékeny szabályozás” felszámolása, a kockázati típusok szűkítése, az időskori nyugdíjkorhatár emelése. Ez utóbbi különösen a nőket érintette érzékenyen, hiszen esetükben az öregségi nyugdíjkorhatár 55 évről 62 évre emelkedett.

Dolgozatunkban azoknak a sorsára irányítjuk figyelmünket, akik még a nyugdíjkorhatár előtt kikerültek a munka világából. A munkaerőpiacon belüli pozíciókat és az azon belüli mozgásokat csak annyiban vizsgáljuk, amennyiben azok hozzájárulnak a munkaerő-piaci kilépés megértéséhez.

Azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy

- milyen tényezők határozzák meg azt, hogy az idősebb generációk a nyugdíjkorhatár elérése előtt elhagyják a munka világát?
- hogyan kapcsolódnak egymáshoz ezek a tényezők?

- milyen utakon történik a munkapiacról való kilépés?
- milyen különbségek vannak a férfiak és a nők között a korai nyugdíjba vonulás gyakoriságát, időzítését és az azt meghatározó tényezőket illetően?
- milyen változások történtek ezekben a folyamatokban a rendszerváltás utáni időszakban?
- differenciálódnak vagy homogenizálódnak a nyugdíjba vonulási utak?

2. A munkaerő-piaci aktivitás és a nyugdíjba vonulás trendjei Magyarországon

Dolgozatunkban először áttekintjük az idősebb korosztályok munkaerő-piaci aktivitásának hosszú távú trendjeit az 1960-as évektől napjainkig, majd részletesebb képet adunk a rendszerváltás utáni időszakról. Mivel a nyugdíjrendszer szabályozása alapvető szerepet játszik abban, hogy az idősök mikor és milyen csatornákon keresztül hagyják el a munka világát, részletesen kitérünk a nyugdíjrendszer legfontosabb elemeinek bemutatására. Elsősorban azokat a jogszabályi kereteket tekintjük át, amelyek a korai nyugdíjazási formákra, a rokkantsági nyugdíjra vonatkoznak.

A nyugdíjrendszerben bekövetkezett változások leírásából ebben az összefoglalóban két lényeges elemet emelünk ki. Az egyik az, hogy a rendszerváltás utáni időszakban jelentős különbségek vannak az egyes szakaszok között a tekintetben, hogy milyen kockázatokra épül a nyugdíjrendszer. A másik pedig, hogy az általunk vizsgált időszakban történt egy jelentős nyugdíjkorhatár emelés, amely 1998 után alapvetően befolyásolta az idősebb korosztályok nyugdíjba vonulásának alakulását.

Az 1990 előtti években a nyugdíjak és járadékok köre az ESSPROS¹ fogalmaival élve két kockázati típus köré épült fel. Az egyik az időskori, a másik pedig a tartós betegséggel, rokkantsággal összefüggő ellátások. A rendszerváltás utáni években részben szándékolt, részben nem szándékolt tényezőknek köszönhetően egy harmadik kockázati tényező is megjelent a nyugdíjrendszer ellátásaiban, ez pedig a munkanélküliség volt. A szándékolt elemek abban jelentek meg, hogy 1990 után számos olyan korai nyugdíjazási formát vezettek be, amely kimondottan is az idősebb korosztályok munkanélküliségi problémáit kívánta orvosolni, hozzáteve, hogy ezzel tulajdonképpen a munkanélküliséggel kapcsolatos társadalmi feszültséget is enyhítve. A nem szándékolt elemek közül pedig a

¹ ESSPROS (European System of Integrated Social Protection Statistics) egy nemzetközi klasszifikációs rendszer, amely a társadalmi juttatásokat azok funkciója szerint csoportosítja.

legfontosabb jelenség abban írható le, hogy a rokkantosítás, és vele a rokkantsági nyugdíjassá válás rendszere rendkívül kiterjedtté vált. A rokkant nyugdíjazás közismerten a munkanélküliség levezetésének alternatív csatornájává lépett elő.

Az 1990-es évek végétől a kockázati típusok ismét beszűkültek, hiszen a munkanélküliséggel közvetlenül összefüggő ellátások megszűntek (pl. előnyugdíj), vagy jelentőségüket veszítették (pl. korengedményes nyugdíj).

Az 1990-es évek második felének nagy horderejű változása a nyugdíjkorhatár emelés volt. Az 1997-es törvény mind a férfiak, mind pedig a nők nyugdíjkorhatárát 62 évre módosította. Ugyanakkor a korhatár emelés fokozatos volt, így csak 2009 lesz az első esztendő, amikor mindenki 62 évesen mehet nyugdíjba. Az 1998 és 2009 közötti időszakban minden születési évjáratra meghatározott a nyugdíjkorhatár. A korhatár emelés különösen a nőket érintette radikálisan, hiszen esetükben az átmeneti időszak alatt 7 évet emelkedik a nyugdíjkorhatár.

A korhatár emelés okozta feszültséget nem csak azzal oldotta a törvény, hogy az emelést időben széthúzta, hanem azzal is, hogy bevezette az előrehozás intézményét. Az 1990-es évek második harmadától az előrehozott nyugdíj vált a korai nyugdíjazás fő formájává.

Mindezekből jól látszik, hogy az általunk vizsgált időszak a munkaerő-piaci mozgásokat és a nyugdíjrendszert tekintve is egy rendkívül eseménydús időszak volt. Ez tükröződik azokban a trendekben is, amelyek az idősebb korosztályok foglalkoztatottságának alakulását jelzi. Noha a foglalkoztatottság szintje a teljes időszak alatt messze az uniós átlag alatt volt, az 1998 előtti és utáni időszak között a férfiak és a nők körében is nagy különbségeket figyelhetünk meg.

1998-tól a munkaerőpiac 1990-es években lezajló beszűkülése után, a foglalkoztatási mutatók emelkedni kezdtek. Az 55–59 éves férfiaknál, és az 50 és 59 közötti nőknél voltak a legjelentősebbek a változások. A változás fő motorja az 1998-as évben életbe lépő nyugdíjtörvény volt, amely a korhatár emelésével látványosan megnövelte ezeknek a korosztályoknak a munkaerő-piaci részvételét. Valamivel enyhébb hatás érvényesült a 60 év felettieknél, bár a nőknél a korhatár emelés átmeneti szakasza vizsgálatunk időszakában még nem zárult le.

Az 50 év feletti korosztályok munkaerő-piaci kilépésének legjellemzőbb iránya a nyugdíjrendszer. A munka világából kivonulók többsége a rokkantsági nyugdíj és a korai

nyugdíj² különböző formáit veszi igénybe. Az általunk vizsgált periódusban a munkavállalási korú nyugdíjazottak száma és aránya jelentősen növekedett. 1990-ben 4%, 1995-ben 8%, 2001-ben 9%, 2006-ban pedig 11%-át tették ki a munkavállalási korúaknak. A korhatár alatti nyugdíjba vonulás különösen az 50 év felettieknél volt jellemző.

Megváltozott a korhatár alatti nyugdíjasok összetétele is. 1990-ben a korhatár alatti nyugdíjasoknak szinte a teljes köre rokkantsági nyugdíjas volt. Az 1990-es években megjelentek az egyéb korai nyugdíjazási formák is, amelyek összességében, az egyes években kb. 100 ezer ember ellátásáról gondoskodtak. A 2000-es években viszont a rokkantsági nyugdíjban részesülők száma stabilitást mutatott, míg az egyéb korai nyugdíjakban részesülőkké növekedett, minek következtében a rokkantsági nyugdíjasok aránya a korhatár alatti nyugdíjasok körében csökkent.

3. Elméleti keretek

A dolgozatban azokat az elméleteket tekintjük át, amelyek relevánsak lehetnek annak megértésében, hogy milyen tényezőktől függ az, hogy az egyének mikor lépnek ki végleg a munkaerőpiacról, mikor vonulnak nyugdíjba és milyen tényezőkkel magyarázható az időskori nyugdíjkorhatár előtti, vagyis az aktív korban történő munkaerő-piaci kilépés.

Az elméleteknek két csoportját különböztetjük meg: az első csoportba azok kerültek, amelyek a társadalmi csoportok szintjén értelmezik az idősebb korosztályok munkaerő-piaci esélyeit, a munkaerő-piaci kizáródás/kilépés folyamatát. Ezek az elméletek arra keresnek magyarázatot, miben különböznek a fiatalabb, a középkorú és az idősebb korosztályok munkaerő-piaci kilépését meghatározó tényezők. Az ide sorolódó teóriák egy része a munkaerőpiac taszító tényezőit, míg más csoportjai a nyugdíjrendszer húzó hatásait látja dominánsnak, végül létezik olyan megközelítés is, amely a hangsúlyt a munkaerőpiac, a nyugdíjrendszer és a munkaerőpiac szereplői közötti kölcsönhatásra teszi.

Az intézményrendszerek hatását hangsúlyozó teóriák azzal érvelnek, hogy ha a nyugdíjba vonulás mikéntje nem egy társadalmi konstrukció lenne, akkor nem érthetnénk meg, hogy a korhatár előtti nyugdíjba vonulás kiterjedése miért éppen abban a korszakban történik, amikor a várható élettartam folyamatosan növekszik, amikor az emberek egyre tovább élnek. Az intézményi hatások figyelembevétele nélkül nem tudnánk magyarázatot adni

² A dolgozatban korai nyugdíjnak hívjuk az összes olyan nyugdíj formát, amely az öregségi nyugdíjkorhatár előtt vehető igénybe, és nem rokkantsági nyugdíj.

arra, hogy miért lépnek ki a munkaerőpiacról a nyugdíjkorhatár elérése előtt egy időszakban többen, míg egy másikban kevesebben, hiszen minden korban vannak az idősebbek között képzetlenebbek és képzetesebbek, betegségekkel küzdők és egészségesek, alacsony és magasabb keresettel rendelkezők, a munkaerőpiacról elvágyakozók és olyanok, akik minél tovább szeretnének dolgozni.

3.1. Makro szintű elméletek

3.1.1. A nyugdíjrendszer húzó hatása

A társadalmi védőháló szerepét taglaló megközelítések központi gondolata szerint a szociális ellátórendszer azzal hat vissza a munkaerőpiac működésére, hogy kiknek, milyen színvonalú, mennyi ideig tartó ellátást biztosít. Mindig azok lépnek ki legnagyobb arányban a munkapiacról, akiket a társadalmi védőháló a legszorosabban véd.

A társadalmi jellemzők, intézményi hatások vonatkozásában a témával foglalkozó szakirodalom kiemelten kezeli a nyugdíjrendszerek hatását. Mivel az idősebb korosztályok munkapiaci kilépése alapvetően a nyugdíjrendszer irányába történik, így annak szabályozása meghatározza a munkaerőpiacról kilépők nagyságrendjét, a kilépés időzítését és mikéntjét.

A nyugdíjrendszerek széles körű kiterjedése, a többi ellátáshoz képest viszonylag magas helyettesítési ráta, az ellátásra való jogosultság tartóssága, a nyugdíjaslét pozitív tartalommal való feltöltődése mind hozzájárultak ahhoz, hogy az idősebb korosztályok esetében a nyugdíjba vonulás vonzó alternatívája legyen az aktív munkaerő-piaci részvételnek. (*Gordon, R.H.- Blinder, A.S., 1980; Burtless, G. – Moffitt, R.A., 1984; Blöndal, S. – Scarpetta, S. 1999*) A nyugdíjrendszerek szívó hatása nem csupán az öregségi nyugdíjra, hanem a korai nyugdíjazás legkülönbözőbb formáira is kiterjedhet. A foglalkoztatáspolitikai nyugdíjak és a rokkantsági nyugdíjak sokak számára még mindig vonzóbb alternatívát jelenthetnek, mint a bizonytalan munkaerő-piaci státusz, vagy a munkaerőpiacról kikerülven a munkanélküli segélyből vagy egyéb segélyekből élés.

A nyugdíjrendszer hatásaival kapcsolatos kérdés az is, hogy mennyire tudja uniformizálni a nyugdíjrendszer a munkapiaci kilépést az idősebb korosztályok esetében. Az elméletek egy csoportja amellet érvel, hogy a nyugdíjrendszer standardizálja a kilépési utakat, hiszen az egyes ellátási formák általában életkori határokhoz, megfelelő hosszúságú szolgálati időhöz kötöttek (*M. Kohli, 1987*). Más szerzők viszont éppen az életciklusok individualizációjáról beszélnek, amikor azt mondják, hogy nincsen egyértelmű átmenet a teljes munkaidőben végzett munka és a munkaerőpiacról való teljes kivonulás között. A két

életciklus közötti szakaszt az ún. bridge job-ok töltik ki, sokan szakaszosan vonulnak ki a munka világából (Reimers, C. – Honig, M. 1989; Doeringer P., 1990; Bluestone, I. et al, 1990; Ruhm, C. 1995). A nyugdíjrendszerek azáltal is differenciálják az életutakat, hogy többféle kockázatra épülnek (munkanélküliség, betegség, idős kor), amelyek eltérő mértékben és életkorban érintik a társadalmi csoportokat. Azokban az időszakokban, amikor a nyugdíjrendszerbe többféle kockázat is beépül sokkal változatosabbak a munkaerő-piaci életutak, a munka világából való kilépés időzítése differenciáltabb, az egymást követő szakaszok nem mindenkinél egyformán épülnek fel, nem ugyanannyi ideig tartanak.

3.1.2. A munkaerőpiac taszító hatása

A munkapiac taszító szerepét hangsúlyozó teóriák úgy érvelnek, hogy az idősebb generációk munkaerőpiacról történő kilépését alapvetően a munkaerő-piaci mozgások határozzák meg (pl. Boaz R. F., 1988; Couch, K.H., 1998; Morrow-Howell N.- Leon J., 1988; Kohli, M. – Rein, M. 1991). Többféle magyarázat adható arra, hogy melyek azok a mozgások, változások, amelyek a kiterjedt kilépéseket gerjesztik. Ilyenek lehetnek a munkanélküliség széles körűvé válása, az ágazati átstrukturálódás, a modernizáció. Ennek megfelelően épülnek fel az egyes teóriák is, és próbálják megtalálni a munkaerőpiac általános jellemzői és a korai nyugdíjba vonulás közötti kapcsolatot. A dolgozatunkból ezek közül két elméleti megközelítés kerül kiemelésre: az első a munkanélküliséggel hozza kapcsolatba a nyugdíjba vonulást. Az elmélet szerint a korai nyugdíjazás széles körűvé válását a munkanélküliség kiterjedése alapozta meg. Az idősebb generációk korai nyugdíjba vonulása tulajdonképpen megakadályozza a munkanélküliségi ráta további növekedését, mintegy levezeti a munkanélküliség feszültségét. A munkaerő-piaci problémák ezen megoldása egyfajta társadalmi konszenzuson alapul, amely a munkavállalók, a munkaadók és az állam között jött létre (pl. Boaz R. F., 1988; Couch, K.H., 1998; Morrow-Howell N.- Leon J., 1988; Kohli, M. – Rein, M. 1991). A második amellet érvel, hogy a korai nyugdíjba vonulás kiterjedtsége attól függ, hogy az idősebb korosztály ágazatokban való reprezentáltsága mennyiben tér el a teljes munkaerőpiac szerkezetétől. (Jacobs, K. – Kohli, M. – Rein, M, 1991)

3.2. Mikro szintű elméletek

Az elméletek másik nagy csoportja az egyéni jellemzők szerepét hangsúlyozza. Ezek mögött lényegében az az előfeltevés áll, hogy a munkaerőpiac potenciális résztvevőjének munkaerő-piaci aktivitását vagy az onnan való kirekesztődését alapvetően az egyén erőforrásai határozzák meg. Ilyen lehet az iskolai végzettség, az egészségi állapot, a korábbi

munkaerő-piaci tapasztalat stb. Ezeknek a hiánya, vagy az ezekkel kapcsolatos hátrányok a fiatalabbakat éppúgy kizárja a munkaerőpiacról, mint az idősebbeket. Az egyéni jellemzőket középpontba állító elméletekben nagy szerepet kapnak a családi környezetre, az egyén szűkebb környezetére vonatkozó információk is, amelyek közvetetten, de hathatnak a munkaerő-piaci részvétel alakulására. Ezek a teóriák a szubjektív faktorok jelentőségét hangsúlyozzák, mint például a munkaerő-piaci félelmek, a munkával való elégedettség, a nyugdíjas évekre vonatkozó elképzelések.

Az elméletek jellemzően nem adnak egy koherens képet arról, hogy a korai nyugdíjazást meghatározó magyarázó tényezők hogyan kapcsolódnak egymáshoz, a különböző dimenziók közül melyek határozzák meg inkább a nyugdíjba vonulás különböző típusait. Jellemző példák erre a jövedelmi helyzet és a nyugdíjba vonulás kapcsolatát taglaló megközelítések. Ezeknek az elméleteknek a többsége az idősebb munkavállalók munkaerőkínálati döntése felől közelíti meg a kérdést: a kereset, a nyugdíj és a szabadidő hármában értelmezi az egyéni döntéseket. Eszerint az egyének aszerint döntenek a nyugdíjba vonulás mellett vagy az ellen, hogy mennyit ér számukra a munka és a szabadidő, és hogy mekkora a különbség az aktuális kereset és a várható nyugdíj között. (*Dilnot, A. – Walker, I., 1989*) Mások amellet érvelnek, hogy a nyugdíjbalépési döntésnél az egyének egészségi állapotuk mikéntje szerint döntenek. (*Lumsdaine, R. – Mitchell, O., 1999*) Számos elmélet középpontjában áll az a gondolat, hogy a nyugdíjba vonulás az esetek többségében családi környezetben zajlik, így a párok aktivitása, munkaerő-piaci helyzete, a család anyagi körülményei mind meghatározóak lehetnek a nyugdíjba vonulási döntésekkor. (*Blau, D.M., 1997; 1998; Blau, D.M.-Riphahn, R., 1999*) Dolgozatunkban részletesen bemutatjuk azokat a teóriákat, amelyek az egyéni erőforrások, beállítódások, a családi környezet vonatkozásában kiindulópontot jelenthetnek, és amelyek alapján hipotéziseket fogalmazhatunk meg az egyének nyugdíjba vonulását magyarázó tényezők vonatkozásában.

Az elméleti keretek leírása után dolgozatunkban bemutatunk néhány kutatási eredményt, amelyek ezeket a teóriákat felhasználva próbálják magyarázni a nyugat-európai országokban az 1970-es és 1980-as években tetőző korai nyugdíjba vonulási hullámot. A felsorolt példáink jól illusztrálják, hogy a fentebbi elméleteket nem lehet tértől és időtől függetlenül alkalmazni. Az egyes országok munkaerőpiaca, nyugdíjrendszere, társadalompolitikája, az emberek munkához való viszonya olyan nagy eltéréseket mutat, hogy a különböző időkben, különböző térségi egységekben más és más elméletek teremtenek kiindulópontot az empirikus kutatásoknak.

4. Kutatási kérdések és hipotézisek

A dolgozatban vizsgált kérdéseket három csoportba osztjuk. Először arra keresünk választ mi jellemezte a nyugdíjkorhatárhoz közeledő korosztályok munkaerő-piaci aktivitását, a munkaerőpiacról történő kilépésüket az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig tartó időszakban. Ezen másfél évtized alatt mind a munkaerőpiacon, mind a nyugdíjrendszerben komoly változások történtek. Vajon hogyan érintették a változások a különböző születési kohorszokat? Mennyiben különbözik azoknak a nyugdíjba vonulási mintázata, akik a magas munkanélküliséggel, a munkaerőpiac erőteljes beszűkülésével jellemezhető 1990-es évek első felében léptek 50-es éveikbe azokétól, akik csak az 1990-es évek második felében vagy éppen már a 2000-es években léptek ugyanebbe a korba. Hogyan befolyásolják a nyugdíjba vonulást a nyugdíjrendszerben történt változások: a különböző nyugdíjtípusok bevezetése, majd megszüntetése, a nyugdíjkorhatár emelése.

A kérdéseink második csoportja azt kutatja, hogyan követte az idősebb korosztályok foglalkoztatottsága a munkaerőpiac általános mozgását, illetve miben tért el attól. Ezeket a kérdéseket három dimenzió mentén vizsgáljuk: az ágazati átstrukturálódás, a fizikai és a szellemi munka arányainak megváltozása, valamint a munkaerőpiac iskolai végzettség szerinti átrétegződése. Arra keresünk választ, mennyiben magyarázza az idősebbek munkaerő-piaci kiszorulásának intenzitását, hogy olyan ágazatokban dolgoztak, amelyekben nagyobb mértékű volt a munkaerőpiac összeszűkülése; hogy kedvezőtlenebb volt az iskolai végzettség szerinti struktúrájuk, és hogy körükben magasabb volt a fizikai munkát végzők aránya. Ezeket a kérdéseket a kohorszok életpályának követésével válaszoljuk meg.

A kérdéseink harmadik blokkja az egyéni erőforrások, a családi környezet vizsgálatára irányul. Ennek során a korábbinál szűkebb – a 2001-2004 közötti – időszakra korlátozzuk kutatásunkat. Erre az időszakra ugyanis olyan panel adatok állnak rendelkezésre, amelyek segítségével az egyének életét két időpontban tudjuk megfigyelni, illetve számos információval rendelkezünk a két pont közötti időszakról. Retrospektív adatok segítségével pedig némi kitekintésünk lehet az egyéni életpálya egészére is. Az egyéni és családi jellemzők, erőforrások vizsgálata annak kimutatására törekszik, hogy hogyan határozzák meg ezek a tényezők a korhatár előtti nyugdíjba vonulást.

Az első kérdéscsoportban a különböző születési kohorszok közötti különbségeket nézzük életpályájuk azonos szakaszában, azaz a 40. életév és a nyugdíjkorhatár között. A másodikban azt vizsgáljuk, hogy a kohorszok munkaerő-piaci helyzete hogyan viszonyul, az

őket egy adott időpontban körülvevő munkaerőpiachoz; mennyiben másként alakul a munkaerőpiacról történő kilépésük, mint a tőlük fiatalabb kohorszoké. A harmadikban pedig azt vizsgáljuk, hogy egy adott kohorszon belül melyek azok az egyéni tulajdonságok, amelyek a munkaerőpiacról történő kilépést valószínűsítik.

Az első két kérdéscsoportban a makro elméletekhez, a harmadikban pedig a mikro elméletekhez kapcsolódunk.

4.1. A munkaerő-piaci kilépés és a nyugdíjazás időzítése a különböző kohorszok életútján

4.1.1. A nyugdíjba lépés ideje az életúton

Az idősebb korosztályok foglalkoztatottsági mutatói az 1990-es évek első felében erőteljesen visszaestek, és csak az 1998 utáni időszakban kezdtek emelkedni. Az emelkedés eltérő mértékben érintette az 50 éven felüliek különböző korcsoportjait és nemek szerint eltérő dinamikát mutatott. Mivel az 50 éven felülieknél a foglalkoztatottság és a nyugdíjas lét szinte komplementer módon működik, feltételezhetjük, hogy azok a kohorszok akiket már érintett a korhatár emelés, az életpálya későbbi pontján léptek nyugdíjba, mint a tőlük idősebbek.

H1: A nyugdíjba lépés átlagos életkora az 1938-ban vagy később született férfiak, és az 1942-ben vagy később született nők kohorszaiban magasabb, mint a tőlük idősebbek körében.

A dolgozatban bemutatott nemzetközi példák és a hazai trendeket leíró statisztikák azt jelzik, hogy az időskori nyugdíjkorhatár és a tényleges nyugdíjbavonulási életkor átlaga nem esik egybe. Ennek alapvetően az az oka, hogy a nyugdíjrendszerek az időskori nyugellátáson kívül más nyugdíjformákat is tartalmaznak, amelyek lehetővé teszik az időskori nyugdíjkorhatár elérése előtti nyugdíjba vonulást. Magyarországon ilyen a rokkantsági nyugdíj, ilyenek az 1990-es évek első kétharmadának foglalkoztatáspolitikai nyugellátásai, és ide tartozik az 1998-ban bevezetett előrehozott nyugdíj is. Ez utóbbit a korhatár emelés okozta feszültségek tompítására vezették be, ami az öregségi nyugdíjhoz hasonló feltételekkel teszi lehetővé a nyugdíjba vonulást. Ennek széles körű igénybevétele, valamint a rokkantsági nyugdíjrendszerbe beáramlók nagy száma alapozza meg következő két hipotézisünket.

A korhatár emelésben érintett kohorszokban (**H1a**), és az 1998 utáni időszakban (**H1b**) a hivatalos korhatár és a tényleges nyugdíjba vonulás életkori átlaga közötti távolság növekedett.

Az előbbi hipotézist (H1a) támasztja alá az is, hogy a nyugdíjkorhatár emelésében érintett kohorszokban nem kevesen voltak, akik már az 1990-es évek elején/közepén kikerültek a munka világából: rokkantsági nyugdíjasok lettek vagy valamelyik foglalkoztatáspolitikai nyugellátást vették igénybe. Ők a munkaerőpiac drasztikus beszűkülésének időszakában 50-es éveikben jártak. Életkori sajátosságaikból adódó hátrányukat a munkaerőpiac általános állapotából adódó körülmények felerősítették. Másként megfogalmazva sokan voltak olyanok, akiket születési időpontjukból fakadóan érinthetett volna a korhatár emelés, de ennek következményeit azért nem viselték, mert már 1998 előtt korai nyugdíjassá váltak.

4.1.2. Standardizálódó vagy diverzifikálódó nyugdíjbalépési utak

Dolgozatunkban arra is választ keresünk, hogy az időzítést tekintve mennyire standardizáltak a nyugdíjba vonulási utak.

H2: Hipotézisünk szerint az 1990-es évek első kétharmadában a nyugdíjba vonulás időzítése szempontjából sokkal változatosabb nyugdíjba vonulási utakat figyelhetünk meg, mint a későbbi időszakban.

Ezt azzal magyarázzuk, hogy az 1990-es évek első kétharmadában erőteljesen összeszűkült a munkaerőpiac, kiterjedtté vált a munkanélküliség, ami növelte a „kényszerű”, munkaerő-piaci nyomáson alapuló nyugdíjazási esetek arányát. Az érintettek többféle nyugdíjat vehettek igénybe, mint 1998 után, és a nyugdíjra való jogosultság életkori intervalluma is jellemzően hosszabb volt, mint a nyugdíjtörvény módosítása után. Feltételezésünk szerint ezért erőteljesebben szóródott a nyugdíjazás időpontja, mint 1998-at követően.

4.1.3. Átmeneti státuszok a foglalkoztatotti és a nyugdíjas státusz között

A nyugdíjba vonulás európai gyakorlatával foglalkozó tanulmányok arra utalnak, hogy a nyugdíjba vonulás számos esetben nem egyetlen esemény, hanem folyamat, amelynek során az egyén előbb néhány évig részmunkaidőben dolgozik, majd a formális munka világát végleg elhagyva nyugdíjba vonul. Magyarországon a részmunkaidős foglalkoztatás nem csupán az idősek, hanem a fiatalabb korosztályok körében is alacsony. A munkaerőpiacról történő végleges kivonulás alternatívájaként sokkal jellemzőbb, hogy a nyugdíjrendszerbe belépő korábbi munkahelyén, vagy máshol de teljes munkaidőben dolgozik.

H3: Hipotézisünk szerint a korhatár alatti nyugdíj melletti foglalkoztatás jellemzőbb 1998 után, mint az 1990-es évek első kétharmadában.

Emellett több tényező is szól: az egyik az, hogy az 1990-es évek első kétharmadában a korai nyugdíjak közül kettő kifejezetten azoknak szólt, akik munkanélküliek voltak. Ők nemcsak nehezebben találtak volna munkát nyugdíj mellett, hanem nem is lettek volna jogosultak az ellátásra, ha megjelennek a formális munka világában. Az 1998 utáni időszak legjellemzőbb korai nyugdíjazási formája az előrehozott nyugdíj, amely mellett viszont lehetett dolgozni, és mivel ezt az ellátást széles körben vették igénybe az érintett korosztályok, feltételezhetjük, hogy a nyugdíjasok összetétele kedvezőbb volt abból a szempontból, hogy találtak-e lehetőséget a nyugdíj melletti munkavállalásra.

4.2. A munkaerő-piaci kilépés strukturális okai

A munkaerőpiac taszító hatásaival foglalkozó elméletek egy csoportja amellett érvel, hogy az idősebbek korhatár előtti nyugdíjazását azzal magyarázhatjuk, hogy ők a munkaerőpiac olyan ágazataiban helyezkednek el, ahol gyakori a munkahelyek megszűnése vagy legalábbis nem bővülnek olyan ütemben, mint más ágazatokban (ágazatfüggőség elmélete). Más elméletek amellett foglalnak állást, hogy a korai nyugdíjazást nem az ágazati struktúra különbözősége határozza meg, hiszen a munkáltatók általában szabadulni szeretnének az idősebb munkaerőtől, mert nekik magasabb a bérköltségük; mert úgy vélik, hogy a beléjük fektetett energiák nem térülnek meg. A korai nyugdíjazás olyan levezető csatorna a munkáltató számára, amelyen keresztül szabályozni tudja a munkaerő létszámát. Ezekből pedig az következik, hogy az idősebbek fokozott kilépési intenzitása független az ágazati struktúrától. Itt tehát egy hipotézist és egy ellenhipotézist is megfogalmazunk.

H4_1: Hipotézisünk szerint az idősebb korosztályok munkaerő-piaci létszámának alakulását alapvetően meghatározza az, hogy olyan ágazatokban felülreprezentáltak, amelyek összeszűkültek vagy nem bővültek olyan mértékben, mint más ágazatok.

H4_2: A foglalkoztatottak ágazatok szerinti megoszlásának az általunk vizsgált kohorszokban nincsen meghatározó szerepe abban, hogy miért vonultak ki olyan nagy számban a munkaerőpiacról.

A strukturális okok vonatkozásában a második kérdésünk arra irányul, mennyiben magyarázhatjuk a munkaerő-piaci kilépéseket azzal, hogy az idősebb foglalkoztatottak struktúrája eltér a fiatalokétól a tekintetben, hogy fizikai vagy szellemi munkát végeznek.

H5: Hipotézisünk szerint az idősebb foglalkoztatottak számának intenzív csökkenésében erőteljesebb hatása volt annak, hogy a nyugdíjkorhatár felé közeledők – a fizikai és a szellemi foglalkozásúak is – nagyobb arányban léptek ki a munkaerőpiacról, mint a tőlük fiatalabbak, mintsem annak, hogy a fizikai és szellemi munkát végzők aránya a különböző életkori csoportokban eltérő. Ugyanakkor azt is feltételezzük, hogy a vizsgált kohorszokban a fizikai munkakörökből erőteljesebb volt a kiáramlás, mint a szellemiekből (**H5a**), a fizikai munkát végzők száma pedig intenzívebben csökkent, mint a teljes munkaerőpiacon (**H5b**).

Utóbbiakat (H5a, H5b) azzal magyarázzuk, hogy a fizikai munkavégzésből adódó hátrányok az életkor előrehaladtával felerősödnek. A hosszú évtizedeken át végzett fizikai munka természetes következménye az egészségi állapot megromlása, ez pedig csökkenti a munkavállaló iránti keresletet, és magát az érintettet is a munkaerőpiac mielőbbi elhagyására készíti és kényszeríti.

A vizsgált időszak munkaerő-piaci folyamatainak egyik jellemző vonása, hogy az 1990-es évek eleje óta mind a férfiak, mind a nők körében átalakult a foglalkoztatottak iskolai végzettség szerinti összetétele. 1992 és 2004 között a felére csökkent legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkező foglalkoztatottak aránya. A férfiak körében a szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők és az érettségizettek, a nők körében a diplomások aránya emelkedett erőteljesebben. Hogyan befolyásolták ezek a strukturális folyamatok az idősebb korosztályok munkaerő-piaci részvételét?

H6. Mivel az idősebb generációkban – a foglalkoztatottak körében is – jóval magasabb a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya, azt feltételezzük, hogy az iskolai végzettség szerinti kedvezőtlenebb struktúra szerepet játszik a korai nyugdíjba vonulás kiterjedtségében.

4.3. A korai nyugdíjba vonulás összefüggései az egyéni és családi jellemzőkkel

A korai nyugdíjba vonulás egyéni és családi jellemzőkkel való összefüggését a 2001–2004 közötti periódusra vonatkozóan vizsgáljuk. E tekintetben külön vizsgáljuk a rokkantsági nyugdíjba vonulás és az egyéb korai nyugdíjazási esetek magyarázó tényezőit.

H7: A rokkantsági nyugdíjazás esetében azt a hipotézist fogalmazzuk meg, hogy abban az egyének egészségi állapota, és munkaerő-piaci pozíciója egyaránt szerepet játszik. A témára vonatkozó eddigi kutatások (*Schils, T. 2004; Blekesaune, M. – Solem, P.E., 2005*) eredményei alapján azt várjuk, hogy az egészségi állapot hatásának standardizálása után azok kerülnek ki nagyobb eséllyel a munka világából, és válnak rokkantsági nyugdíjassá, akik (H7a) fizikai munkát végeznek, (H7b) akik már voltak életük során munkanélküliek, (H7c) akik munkájuk elvesztésétől tartanak. A munkahely tulajdoni jellegét tekintve pedig az az előzetes várakozásunk, hogy (H7d) a magánszektorban nagyobb a rokkantsági nyugdíjassá válás esélye.³

A közgazdasági elméletek nagy hangsúlyt fektetnek a jövedelmi helyzet és a nyugdíjba vonulás időzítése közötti kapcsolat vizsgálatára. Az elméletek egy csoportja azzal a feltételezéssel él, hogy minél nagyobb a helyettesítési ráta, azaz minél kisebb az egyén keresete és a várható nyugdíja közötti különbség, annál nagyobb a valószínűsége a nyugdíjazás bekövetkezésének, még akkor is, ha az egyén a reá vonatkozó korhatárt nem érte el.

H8: Az elméletből levezetve az a hipotézisünk, hogy az alacsonyabb jövedelműek nagyobb eséllyel válnak rokkantsági nyugdíjassá, hiszen – a nyugdíjrendszerbe épített szolidaritási elemmel összefüggésben – nyugdíjazáskor kisebb a jövedelem veszteségük.

A rokkantosság és a lakóhelyi jellemzők közötti kapcsolat feltételezése több ok miatt is indokolt lehet. Az egyik ok az, hogy a lakóhelyek elhelyezkedésük és jellegük alapján különböző munkalehetőségeket nyújtanak az ott élőknek. Ez a különbség a munkahelyek számában és jellegében is megmutatkozik. Ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a munkaerő-piaci okokra visszavezethető rokkantosság területi különbségeket mutat. A másik ok lehet, hogy a munkahelyek ágazati struktúrája településtípusonként és regionálisan eltér.

³ Az egyéni erőforrások közül az egyik legfontosabb az iskolai végzettség. Az iskolai végzettség meghatározza a munkaerőpiaci pozíciót, a jövedelmet stb., ugyanakkor az iskolai végzettség hatását a mikro modellekben nem vizsgáljuk. Modelljeinkben a közvetlen hatások mérésére törekszünk.

Az ágazati struktúrához különböző jellegű munkák kapcsolódnak, és ahogyan láttuk, az elvégzett munka jellege szerint különböző a rokkantsítás kockázata. Végül az is indokolhatja a területi különbségeket, hogy a rokkantsági nyugdíj mellett végezhető munka – pl. az önellátásra berendezkedő növénytermesztés – területenként különböző lehetőségeket jelenthet.

H9: Ennek alapján azt a hipotézist fogalmaztuk meg, hogy a hagyományosan elmaradottabb régiókban és a falvakban nagyobb a rokkantsítás kockázata, mint a fejlettebb régiókban és a városokban.

A nyugdíjazás időzítésével és körülményeivel foglalkozó szakirodalom nagy figyelmet szentel annak vizsgálatára, hogy az egyének környezete, a háztartásban élők erőforrásai és attitűdjei hogyan befolyásolják a nyugdíjba vonulást. (Talaga, J.A. – Behr, T.A., 1995; Ruhm, C.J., 1996; Henretta, J.C. – O’Rand, A.M. – Chan, C.G., 1993; Peracchi, F. – Welch, F., 1994; Yabiku, S. T., 2000; Dahl, S. Å. – Nilsen, Q. A. – Vaage K. 2002) Kétségtelen, hogy a rokkantsági nyugdíjassá válás tényére is hatással lehet az, hogy kik élnek a háztartásban, a háztartásban élők jövedelme tudja-e kompenzálni a rokkantsítással járó jövedelemkiesést, kell-e gondoskodni gyermekről vagy beteg szülőről, családtagról stb. Az viszont eléggé nyilvánvaló, hogy a háztartási környezet mikéntje önmagában nem vezet rokkantsításhoz, csak a gyenge munkaerő-piaci pozícióval és/vagy az egészségi állapot megromlásával együtt képes a munkaerő-piaci kilépés ezen formájára hatást gyakorolni. Ebből kiindulva a háztartási környezet hatását csak olyan ismérvekkel együtt vizsgáljuk, amelyek eddigi eredményeink alapján fontos magyarázó faktorai a rokkantsításnak.

A korai nyugdíjazás egyéb formáinál (pl. az előrehozott időskori nyugdíjazásnál) a háztartásnak mint közvetlen környezetnek nagyobb szerepe lehet.

Úgy gondoljuk, hogy az azonos egyéni ismérvekkel rendelkező egyének közül azok fognak nagyobb eséllyel rokkantsági nyugdíjassá válni, akiknek a háztartásában vannak keresők (H10a), nincsenek gyermekek, akikről gondoskodni kell (H10b), és akiknek a háztartási jövedelmi helyzete kedvezőbb (H10c).

A rokkantsági nyugdíj mellett az általunk vizsgált periódusban (2001–2004 között) az előrehozott nyugdíjazás jelenti a korai nyugdíjba vonulás másik jellemző csatornáját. Ezzel a formával oly sokan élnek, hogy a nyugdíjazást magyarázó szociológiai ismérvek vizsgálata nem lenne célravezető. Mivel az előrehozott nyugdíjba vonulásban nagy szerepe van az

egyéni döntésnek, inkább arra próbáltunk választ találni, mivel magyarázható, hogy olyan sokan szeretnék nyugdíjba vonulni. Objektív és a kérdezettek által megjelölt okokat is vizsgáltunk. Ezekkel kapcsolatban három hipotézist fogalmaztunk meg:

H11: A nők körében gyakoribb a korai nyugdíjba vonulás iránti szándék, hiszen az általunk vizsgált időszakban még tart az az átmeneti korszak, amikor a különböző születési kohorszok más-más időpontban mehetnek időskori nyugdíjba, így sokan érzik úgy, hogy a korábban születettekhez képest rosszul járnak. A férfiaknál a nyugdíjkorhatár emelés kevésbé volt radikális, ezért azt feltételezzük, hogy körükben mérsékeltebb a korai nyugdíjba vonulás iránti vágy.

H12: A férfiak körében inkább a munkaerőpiac taszító tényezői dominálnak, illetve a nyugdíj melletti munkavállalási tervek, a nők körében pedig inkább a nyugdíjaslét vonzó oldalai állnak a mögött, hogy miért szeretnék még az öregségi korhatár előtt nyugdíjassá válni.

H13: A korai nyugdíjba vonulás szándékának pozitív hatása van a tényleges korai nyugdíjazásra.

5. A kutatás forrásai és módszerei

5.1. A kutatás forrásai

A kutatás során lakossági kérdezésem alapuló survey vizsgálatok és adminisztratív adatforrások kerültek felhasználásra. Bizonyos adatforrások teljes körűek, míg mások reprezentatív mintára épülők. A makro elemzések során és a dolgozat korábbi fejezeteiben bemutatott hazai trendek ismertetésekor a KSH Cenzusainak, Mikrocenzusainak és a Munkaerő-felmérésnek az adataira támaszkodtunk. Az adminisztratív adatforrások közül az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság NYUGDMEG állományából készültek új számítások. A mikro szintű elemzés a Népeségtudományi Kutatóintézet Életünk Fordulópontjai c. panel adatfelvételére épült, amelynek első hullámára 2001-ben, a másodikra pedig 2004-ben került sor.

5.2. A kutatás módszerei

Kutatásunk makro elemzései különböző kohorszok életútjának egy szakaszát, a nyugdíjkorhatár elérése előtti éveket vizsgálja. Ezeknek az életutaknak a vizsgálatával

mutatunk rá arra, hogy milyen változások figyelhetők meg a nyugdíjazás időzítésében, mennyire standardizálódnak vagy diverzifikálódnak az életutak.

A strukturális hatások vizsgálatakor az ún. shift-share analízis módszerét alkalmazzuk, amely egy kohorsz foglalkoztatotti létszámában történt változásokat három hatásra bontja. Az első az amely a munkaerőpiacon egészében történt változásokat jeleníti meg. (globális hatás). A második, amely a strukturális hatásra mutat rá, azaz arra, hogy az általunk vizsgált dimenziókban (ágazat, fizikai vs. szellemi munka, iskolai végzettség) tapasztalt strukturális különbség a kiinduló helyzetben, mennyiben magyarázza az idősebb generációk speciális, a teljes munkapiactól eltérő mozgásait. A harmadik pedig az intenzitási hatás, amely arra utal, hogy az adott kohorszban mennyivel intenzívebb a kiáramlás vagy éppen a foglalkoztatottak számának növekedése a strukturális különbségek kiszűrése után.

A mikro elemzések egy szűkebb periódusra vonatkoznak, viszont panel adatokkal dolgozunk, amelyek lehetővé teszik, hogy olyan oksági vizsgálatokat végezzünk, amelyekre korábbi kutatásokban nem nyílt lehetőség. Ilyen pl. az egészségi állapot. Számos kutatás bizonyította, hogy a rokkantsági nyugdíjasok egészségi állapota sokkal rosszabb, mint a népességi átlag, és még a nyugdíjasok körén belül is nagyon kedvezőtlen pozícióban vannak. Arra azonban csak panel kutatások adnak lehetőséget, hogy megvizsgáljuk a rokkantsági nyugdíjas státuszt megelőző egészségi állapotot is. Ugyanez mondható el számos szubjektív dimenzióra is, amelyek retrospektív módon nem kérdezhetőek.

Elemzésünk ezen részében leíró illetve többváltozós módszereket is használtunk. Mivel a munkaerő-piaci kilépés nem csak a nyugdíjrendszer felé vezethet, illetve a nyugdíjrendszeren belül is több csatorna létezik, a függő változóink is ennek megfelelően több értéket vehetnek fel. A többváltozós modelljeink multinominális regressziós modellek.

6. A kutatás eredményei

Dolgozatunkban elsőként arra kerestük a választ, hogy mi jellemezte a különböző kohorszok életútját a nyugdíjba vonulás időzítését tekintve. Azt feltételeztük, hogy a korhatár emelésben már érintett születési kohorszokban magasabb az átlagos nyugdíjba vonulási kor, mint a tőlük idősebb kohorszokban. Ha vizsgálatunkat az 1932–1945 között született férfiakra és az 1936–1945 között született nőkre terjesztjük ki, akkor kutatásunk a hipotézisünket nem támasztja alá.

Ez nemcsak annak köszönhető, hogy az előrehozás intézménye jelentősen tompítja a korhatár emelésből adódó hatást, hanem annak is, hogy a nyugdíjkorhatár emelésben érintett „első” kohorszok, még nagyon erőteljesen ki voltak téve az 1990-es évek első kétharmadában jelentkező munkanélküliségi hullámnak, közülük számottevő azoknak az aránya, akik foglalkoztatáspolitikai nyugdíjasként már korábban elhagyták a munkaerőpiacot.

A nyugdíjkorhatár és a tényleges nyugdíjba vonulási életkor eltérő növekedési dinamikáját támasztják alá azok az elemzések is, amelyek a nyugdíjkorhatártól való távolság szerint mutatják meg a kohorszon belüli nyugdíjasok arányát, utalva ezzel a tényleges kilépési korra.

A korhatár emelésben érintett kohorszokban nagyobb a távolság a tényleges nyugdíjba vonulás életkori átlaga és a nyugdíjkorhatár között, mint az idősebb kohorszokban. A két időpont közötti távolság a nőknél növekedett dinamikusabban, igaz hogy a mutató értéke nagyon alacsonyról indult. Amíg a nőkre az 55 éves korhatár vonatkozott, addig megközelítőleg 1 évvel volt alacsonyabb a tényleges nyugdíjba vonulási életkor átlaga. Az intenzív növekedésnek köszönhetően a legfiatalabb kohorszokban már (1944–1945 között születettek) mind a nők, mind a férfiak körében 6 év az átlagos távolság, azaz ennyi évvel mennek korábban nyugdíjba, mint a rájuk vonatkozó öregségi nyugdíjkorhatár.

Mindezekből nem következik, hogy 1998 után a tényleges nyugdíjba vonulási kor átlaga ne emelkedett volna, csupán arra mutattunk rá, hogy a kohorszok élettörténete más képet mutat, mint a történeti idő felőli megközelítés.

A nyugdíjba vonulás mikéntjével foglalkozó nemzetközi kutatások utalnak arra, hogy a teljes idős foglalkoztatotti és a nyugdíjas státusz közötti átmenet egyre tagoltabbá válik, sokan részidős státuszokon keresztül hagyják el a munka világát vagy a nyugdíj mellett továbbra is teljes idős foglalkoztatottak maradnak. Magyarországon az előbbi átmenettel nem lehet számolni, hiszen a részmunkaidős státuszok száma az egész munkaerőpiacot tekintve rendkívül alacsony. Kutatásunkban így csak azokat az esetek vesszük számba, akik nyugdíj mellett foglalkoztatottak. A nyugdíjkorhatár után foglalkoztatottak száma ugyan a rendszerváltás utáni időszakban jelentéktelenné zsugorodott, kérdéses, hogy hogyan alakult ez a korhatár alatti nyugdíjasoknál. Erre vonatkozó hipotézisünk az volt, hogy a nyugdíj melletti foglalkoztatottság 1998 után válik jellemzőbbé. Hipotézisünket eredményeink alátámasztották. A nyugdíjkorhatár emelése utáni években ugyanis sokkal jellemzőbbé vált a nyugdíj melletti foglalkoztatottság. Az emelkedés alapvetően a rokkantsági nyugdíjon kívüli ellátási formákban részesülők munkaerő-piaci aktivitásával magyarázható.

Dolgozatunk második nagyobb kérdésblokkja arra vonatkozott, hogy vajon mennyiben tér el az idősebb korosztályok foglalkoztatottságának dinamikája a 15-74 éves korosztály egészétől, és megmagyarázhatjuk-e ezt olyan strukturális tényezőkkel, mint például az ágazati hatás, a fizikai és a szellemi munkát végzők eltérő aránya vagy az idősebb korosztályok eltérő struktúrája az iskolai végzettség szintje szerint. A vizsgált időszakot két szakaszra bontottuk: az első szakasz az 1992 és 1998 közötti, a második pedig az 1998 és 2004 közötti időszak volt. A munkaerőpiac általános helyzetét tekintve az első szakaszt a munkaerőpiac összeszűkülése, a másodikat a munkaerőpiac bővülése jellemezte. Az ágazati struktúrát tekintve arra az eredményre jutottunk, hogy az idősebb korosztály erőteljes mértékű munkaerő-piaci kilépése nem magyarázható azzal, hogy az idősebbek olyan ágazatokban helyezkedtek el, amelyekben a tőlük fiatalabb korosztályokban is nagyobb volt a kiáramlás. Döntőnek az bizonyult, hogy az idősebbek a legkülönbözőbb ágazatokból vonulnak ki nagyobb arányban.

Lényegében ugyanez mondható el fizikai és szellemi munkát végzők arányával összefüggésben is, azaz az idősebbek intenzív munkaerő-piaci kilépését nem magyarázhatjuk azzal, hogy a kiinduló években körükben többen voltak olyanok, akik fizikai munkát végeztek. Az idősebbek a fizikai és a szellemi munkakörökből is nagyobb arányban lépnek ki, mint a tőlük fiatalabbak. Emellett persze az is igaz, hogy a kiáramlás lényegesen nagyobb a fizikai munkakörökből.

Az iskolai végzettség vonatkozásában már nagyobb jelentősége volt a strukturális hatásnak: az 1992-1998 közötti időszakban a vizsgált kohorszok közül az idősebbek és a férfiak esetében volt ez erőteljesebb. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy minél idősebb kohorszot vizsgáltunk, annál nagyobb volt az általános iskolát végzettek aránya, akik ezekben az években erőteljesen szorultak ki a munkaerőpiacról. A még erőteljesebb strukturális hatást mérsékelte az a tény, hogy például a diplomások aránya több csoportban is magasabbnak mutatkozott az országos átlagtól. Köszönhetően ez a szelekciós hatásnak, azaz annak, hogy a nyugdíjkorhatár felé haladva folyamatosan morzsolódnak le az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők.

A dolgozat kutatási eredményeket bemutató harmadik blokkja mikro elemzésre épült, és a 2001 és 2004 között történt nyugdíjazási eseteket vizsgálja. A rokkantsági nyugdíjazás esetében öt magyarázó tényezőcsoport vizsgálatára összepontosítottunk. A dolgozatban részletesen leírjuk, hogy a magyarázó tényezők különböző csoportjai hogyan befolyásolják a rokkantsági nyugdíjazás tényét. Ebben az összefoglalóban csak a többváltozós modellünk eredményeit ismertetjük, amelyben az egyes ismérvek önálló hatását tudtuk feltárni.

Eredményeink igazolják, hogy az egészségi állapot mellett a munkaerőpiacon hátrányok is a rokkantosság esélyeit növelik. A fizikai munkát végző alkalmazottaknak szignifikánsan nagyobbak voltak az esélyei a rokkantosságra, mint a szellemi munkakörben dolgozóknak. Ugyancsak szignifikánsan magasabb esélyhányadost számítottunk a vállalkozókra is. Úgy tűnik, hogy ebben nagy szerepet játszhat az, hogy a rokkantsági nyugdíjassá vált vállalkozók körében a legmagasabb azoknak az aránya, akik továbbra is a munkaerőpiacon tudnak maradni. Azaz a vállalkozók körében vannak a legtöbben olyanok, akiknél a rokkantosság nem jár együtt a formális munka világából való kilépéssel. A munkaerő-piaci pozícióval kapcsolatos egyéb ismérvek közül csak a munkahely biztonságát leíró szubjektív változó hatása maradt szignifikáns. A munkahelyük elvesztése miatt aggódók körében nagyobb volt az esélye annak, hogy valaki rokkantsági nyugdíjassá váljon, mint ha nem voltak ilyen problémái. A személyes és a háztartási jövedelemnek a többváltozós modellben már nem volt önálló hatása. A lakóhely regionális elhelyezkedését és a településtípust tekintve csak részben tudtuk igazolni a hipotézisünket. A régió hatása a többváltozós modellben eltűnt, csak a lakóhely típusa volt meghatározó. A Budapesten élőkhez képest szignifikánsan magasabb esélyeket mértünk vidéken, de a települési hierarchián felfelé haladva nem csökkent, hanem növekedett az esélyhányados értéke. A háztartás struktúráját, a partner aktivitási formáját tekintve a korábban mért hatások a többváltozós modellben eltűntek. Önálló hatást csak az egyedülállók körében mértünk, akik nagyobb eséllyel váltak rokkantsági nyugdíjassá.

A korai nyugdíjba vonulás egyéb formáinál – ami a vizsgált években, 2001 és 2004 között alapvetően az előrehozott öregségi nyugdíjat jelenti – elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen erős a nyugdíjba vonulás szándéka, mitől függ az, és vajon a szándék realizálódik-e a tényleges korai kilépésben. Eredményeink szerint a nyugdíjkorhatár felé közeledő korosztályokban rendkívül erős a korhatár előtti kilépés vágya. A korhatártól legfeljebb 10 évvel fiatalabbak 80%-a még a reá vonatkozó korhatár előtt kilépne a munkaerőpiacról. A nők körében valamivel többen, mint a férfiakéban. A férfiak és a nők körében is a vezető oka ennek az, hogy fáradtnak érzik magukat, egészségi problémáik vannak, illetve, hogy többen szeretnének a családdal lenni. A férfiaknál meghatározóbb az a szempont, hogy a nyugdíj melletti munkavállalást tervezik, a munkanélküliségtől való félelem viszont mindkét nemnél hasonló szerepet játszik a korai kivonulás tervezésében. Több változós modellünk eredményei alapján az mondható el, hogy a korai nyugdíjba vonulás szándéka a tényleges előrehozott nyugdíjba vonulásra is szignifikáns hatást gyakorol, azaz akik 2001-ben tervezték a korai nyugdíjba vonulást, azok 2004-ben nagyobb eséllyel léptek ki

a munkaerőpiacról a korhatár előtt. Ez a hatás akkor is megmarad, ha a magyarázó változót a kért nemével, foglalkozásának jellegével és a partner aktivitási státuszával kontroláljuk.

Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a nyugdíjba vonulás formáját és időzítését a makro jellegű tényezők – elsősorban a munkaerőpiac, a nyugdíjrendszer és az ellátórendszer egyéb szegmensei – valamint az egyéni erőforrások és jellemzők egyaránt meghatározzák.

Mindazonáltal a makro jellegű tényezők szerepe a domináns, és ha ebből indulunk ki akkor recesszió időszakában a korai nyugdíjba vonulás gyakorlatának kiterjedése várható. Ennek csak a korhatár előtt is igénybe vehető nyugdíjak jogosultsági feltételeinek szigorítása szabhat gátat, noha az empirikus tapasztalatok azt mutatják, hogy a nyugdíjrendszer egy-egy elemének szigorításakor más nyugdíjak, vagy a nyugdíjrendszeren kívüli ellátások rendszerébe történik nagyobb mértékű beáramlás.

7. Főbb hivatkozások

- Anderson, M. [1985]: *The Emergence of the Modern Life Cycle in Britain*. Social History 10 (1), 69-87.
- Augusztinovics M. [2005]: *Népesség, foglalkoztatottság, nyugdíj*. Közgazdasági Szemle, LII. Évf. 2005. május, 429-447. oldal
- Bartel, A.P. – Sicherman, N. [1993]: *Technological Change and Retirement Decisions of Older Workers*. Journal of Labor Economics, vol. 11. No. 1 162-183.
- Blau, D. M. [1997]: *Social Security and the Labor Supply of Older Married Couples*. Labour Economics, 4, 373-418.
- Blau, D.M. [1998]: *Labor Force Dynamics of Older Married Couples*. Journal of labor Economics, vol. 16. No. 3, 595-629.
- Blau, D.M.- Riphahn, R. [1999]: *Labor Force Transitions of Older Married Couples in Germany*, Labor Economics 6, 229-251.
- Blekesaune, M. – Solem, P.E. [2005]: *Working Conditions and early Retirement. A Prospective Study of Retirement Behavior*. Research On Ageing. Vol. 27. No. 1. January, 3-30.
- Bluestone, I. – Montgomery, R. – Owen, J. (eds) [1990]: *The Aging of the American Workforce*. Detroit: Wayne State University
- Blöndal, S. – Scarpetta, S. [1999]: *The retirement decision in OECD countries*. Economics Department Working Paper, Number 202, 1998.
- Boaz, R. F. [1988]. *Early withdrawal from the labor force: A response only to pension pull or also to labor market push?* Research on Aging, 9 : 530-547
- Boulin, J.Y. – Hoffmann, R. [1999]: *New Patterns in Working Time Policy*.
- Börsch-Supan, A. – Brugiavini, A. – Croda, E. [2008]: *The Role of Institutions in European Patterns of Work and Retirement*. Working Paper, Department of Economic Ca' Foscari University of Venice.
- Brugiavini, A. – Peracchi, F. [2005]: *The length of working lives in Europe: Evidence from the ECHP*, Journal of the European Economic association, 3, pp. 419-455.
- Burtless, G. - Moffitt, R.A. [1984]. *The effect of social security benefits on the labor supply of the aged*. In H. J. Aaron & G. Burless (Eds.), Retirement and Economic Behavior. Washington DC : The Brookings Institute.
- Couch, K. A. [1998]. *Late Life Job Displacement*. Gerontologist, 38: 7-17.

- Dalen, H. – Henkens, K. – Henderikse, W. – Schippers, J. [2006]: *Dealing with an Ageing Labour Force: What Do European Employers Expect and Do?* Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute.
- Dilnot, A. – Walker, I. [1989]: *Economic issues in social security*. In: *The Economics of Social Security*. Eds: Dilnot, A. – Walker, I., Oxford pp 1-15.
- Doeringer, P. (ed.) [1990]: *Bridges to retirement: Older Workers in a Changing Labor Market*. Ithaca. NY. Cornell University Press.
- Gordon, R. H. - Blinder, A. S. [1980]. *Market wages, reservation wages, and retirement decisions*. *Journal of Public Economics*, 14: 277-308.
- Guillemard, A. M.- Rein, M. [1993]: *Comparative Patterns of Retirement: Recent Trends in Development Societies*. *Annual Review of Sociology*, Vol. 19. pp. 469-503.
- Hamar, F. [2004]: *Nyugdíjrendszer – problémák*. *Szociológiai Szemle*, 2004/1. 122-136. oldal.
- Henretta, J. [1992]: *Uniformity and diversity: life course institutionalization and late life work exit*. *Sociol. Q.* 23(2):265-279.
- Jacobs, K. – Kohli, M. – Rein, M. [1991b]: *Germany: The diversity of pathways*. In: *Time for Retirement. Comparative Studies of Early Exit from the Labor Force*. Edited by Kohli, M. – Rein, M. – Guillemard A. – Van Gunsteren, H., Cambridge University Press
- Kohli, M. [1987]: *Retirement and the moral economy: an historical interpretation of the German case*. *J. Aging Stud.* 1(2): 125-144.
- Kohli, M. – Rein, M. [1991]: *The changing balance of work and retirement*. In: *Time for Retirement. Comparative Studies of Early Exit from the Labor Force*. Edited by Kohli, M. – Rein, M. – Guillemard A. – Van Gunsteren, H., Cambridge University Press
- Lumsdaine, R. – Mitchell, O. [1999]: *New Developments in the Economic Analysis of Retirement*. In: *Handbook of Labour Economics*, eds: Ashenfelter, O. C. – Card, D. Vol 3c. North Holland, pp 3261-3307.
- Mayer, K.U. – Schoepflin, U. [1989]: *The State and the Life Course*. *Annual Review of Sociology* 15. 187-209.
- Morrow-Howell, N., & Leon, J. [1988]. *Lifespan determinants of work in retirement years*. *International Journal of Aging and Human Development*, 27: 125-140.

- Naegele, G.C. – Barkholdt, B. – de Vroom, J. – Andersen, G. – Krämer, K. [2003]: *A New Organisation of Time Over Working Life*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- OECD [2002]: Economic Outlook No. 72. December 22.
- O'Reilly, J.-Cebrian, I. - Lallement, M. , [2000]: *Working-Time Changes. Social Integration Through Transitional Labour Markets*.
- Reimers, C. – Honig, M. [1989]: *The retirement process in the US: mobility among full-time work, partial retirement and full retirement*. See Schmähl pp. 115-132.
- Ruhm, C. J. [1995]: *Secular Changes in the Work and Retirement Patterns of Older Men*. Journal of Human Resources. 30: 362-385.
- Schils, T. [2004]: *Early Retirement Behaviour of Senior Workers: A Comparative Analysis of Germany, Britain and the Netherlands Using Panel Data*. Paper Presented at the 1st International Conference for Panel Data Users. Zurich.

8. A szerzőnek a témában megjelent publikációi

Könyv

- Monostori Judit [2008]: Korai nyugdíjbavonulás. Okok és következmények. Műhely tanulmányok 7. Népeségtudományi Kutatóintézet.

Könyvrészlet

- Monostori Judit [2009]: A korhatár előtti nyugdíjba vonulás nemek szerinti különbségei. In: Szerepváltozások. Szerk: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (megjelenés alatt)
- Monostori Judit [2008]: Aktív korúak nyugdíjban, a rokkantsági nyugdíjbavonulás okai a 2000-es évek első felében. In: Aktív idősor. Tanulmánykötet. 38-68. KSH-Szociális és Munkaügyi Minisztérium.
- Monostori Judit [2004]: Az idősek és a szegénység az 1990-es években. In: Monostori (szerk.): A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata, szerk: Monostori Judit, KSH. Társadalmi Egyenlőtlenségek és Kirekesztődés 1.

Cikkek, tanulmányok:

- Monostori Judit [2007]: A korai nyugdíjazás jelensége és annak társadalmi meghatározottsága. Demográfia 2007.L. évf. 2-3. 220-251. oldal
- Monostori Judit [2006]: A szegénység és az életciklus összefüggései az aktív korú idős korosztályoknál. Statisztikai Szemle 2006/84 4. sz. 354-380. oldal

